

**ПРОБЛЕМИ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІМ:
МІЖНАРОДНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ****PROBLEMS OF PUNISHMENT OF JUVENILE:
INTERNATIONAL AND NATIONAL ASPECTS****Курило О.М., к.ю.н.,****доцент кафедри міжнародних відносин***Сумський національний аграрний університет***Кравченко Д.В., магістр спеціальності «Право»***Сумський національний аграрний університет***Бойко В.Б., к.ю.н.,****доцент кафедри правосуддя***Сумський національний аграрний університет*

В ході проведених нами досліджень було досліджено, що станом на сьогодні кримінальна відповідальність неповнолітніх осіб та практика призначення їм покарання реалізується через застосування основних положень кримінально-правової політики України у даній сфері, яка формується на основі особливого підходу до реалізації кримінальної відповідальності цієї категорії правопорушників. На даний момент в Україні більшість покарань, передбачених для неповнолітніх, мають декларативний характер і не можуть бути застосовані на практиці. Наприклад, проблематичним є питання накладення штрафів на неповнолітніх. Авторами було виявлено, що відповідно до законодавства України вікові особливості неповнолітніх осіб та специфіка вчинюваних ними злочинів свідчать про необхідність розробки заходів покарання, які переносять акцент з каральних на виховні та превентивні аспекти. З практики європейського законодавства доведено, що низька ефективність позбавлення волі сприяє уникненню цього виду покарання щодо неповнолітніх взагалі. Запропоновано, імплементуючи досвід закордонних колег, зокрема Німеччини, продовжувати поглиблювати досліджувати позицією вчених, які пропонують доповнити норми Кримінального кодексу України новими покараннями, які були б розраховані лише на неповнолітніх правопорушників. Вважаємо за доцільне, імплементувати в законодавство України окрему систему покарань з акцентом на модернізовані та новітні виховні заходи, які, насамперед, впливатимуть на внутрішнє ставлення неповнолітніх до вчинюваних ними злочинів. Вважаємо за доцільне, імплементувати у вітчизняну практику ще на етапі винесення вироку принцип забезпечення найкращих інтересів дитини. Специфіка цього принципу закріплена в пункті 10 Зауваження загального порядку Комітету ООН з прав дитини.

Ключові слова: неповнолітні, покарання, міжнародна практика, проблеми покарання, виправні роботи, європейське законодавство, кримінальний кодекс.

In the frameworks of our research, it was investigated that, today the criminal responsibility of minors and the practice of assigning punishment to them is implemented through the application of the main provisions of the criminal law policy of Ukraine in area, which is formed on the basis of a special approach to the realization of criminal responsibility of this category of offenders. In Ukraine at the moment most of the punishments provided for minors are declarative in nature and cannot be applied in practice. For example, the issue of imposing fines on minors is really problematic. The authors found that, according to the legislation of Ukraine, the age characteristics of minors and the specifics of the crimes committed by them indicate the need to develop punishment measures that shift the emphasis from punitive to educational and preventive aspects. It has been proven from the practice of the European legislation that the low effectiveness of deprivation of liberty helps to avoid this type of punishment for minors in general. It is proposed, implementing the experience of foreign colleagues, in particular Germany, to continue to investigate in depth the position of scientists who propose to supplement the norms of the Criminal Code of Ukraine with new punishments that would be calculated only for minor offenders. We consider it expedient to implement a separate system of punishments in the legislation of Ukraine with an emphasis on modernized and new educational measures, which, first of all, will affect the internal attitude of minors towards the crimes they commit. We consider it expedient to implement the principle of ensuring the best interests of the child into the practice of the homeland even at the stage of sentencing. The specifics of this principle are enshrined in paragraph 10 of the General Comment of the UN Committee on the Rights of the Child.

Key words: minors, punishment, international practice, problems of punishment, correctional works, European legislation, criminal code.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Загальноновідомо, що пенітенціарні установи та практика державного примусу не можуть бути визнані оптимальними засобами виховання неповнолітніх. Водночас, щороку в Україні за вчинення різних злочинів засуджується щонайменше 5000 неповнолітніх осіб. У кримінально-правових доктринах різних країн триває пошук оптимальних відповідей на такі питання: особливості призначення та межі кримінальної відповідальності для різних вікових груп; вплив особливостей дитячої психіки та її патологічних відхилень на призначення покарання; основні та спеціальні критерії обрання окремих видів покарання для неповнолітніх у законодавстві та правозастосовній практиці; співвідношення покарання із заходами відновного правосуддя тощо. Окремим питанням є питання про те, з якого віку, рівня розвитку інтелекту та волі особа стає су'єктом кримінально-правових відносин, і може бути притягнута до відповідальності за вчинення кримінального правопорушення. Саме це і обумовлює актуальність теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній кримінально-правовій науці інституту кримінального покарання, а також проблемам призначення покарання неповнолітнім особам, присвячені праці багатьох відомих вчених, серед яких вітчизняні та закордонні вчені: І. Богатирьов [1], В. Бурдін [2], Т. Гончар [3], Д. Казначева [4], В. Кушпін [5], Є. Назимко [6], П. Томашівський [5] та інші. Проте незважаючи на значний інтерес українських науковців до проблеми призначення покарання неповнолітнім особам, багато аспектів цієї проблеми залишаються недостатньо дослідженими або є дискусійними, потребують гармонізації з міжнародно-правовими актами та сучасною практикою міжнародних судових органів. Як зазначає Є. С. Назимко [6], особливо актуальним постає дане питання в частині гуманізації покарання та запобігання злочинності неповнолітніх осіб. При цьому Н. Клецова робить супутній акцент на батьках таких дітей, яким також важливо давати інструменти зворотного зв'язку та взаємооцінки як колег, так і менеджерів на всіх

рівнях посад (оцінка 360°), щоб не втрачати взаєморозуміння і шукати шляхи вирішення виникаючих проблем із підлітками вчасно [7, с. 145]. Саме тому в контексті реформування чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства виникає необхідність розробки нових підходів до призначення покарання неповнолітнім з урахуванням світових тенденцій щодо критеріїв мінімального карального впливу і пропорційності при призначенні покарання неповнолітнім правопорушникам.

Метою даної статті є дослідження проблем призначення покарання неповнолітнім особам у вітчизняному законодавстві, та з урахуванням міжнародного досвіду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні в Україні розвивається система ювенального кримінального права, одним з найважливіших інститутів якої є інститут покарання неповнолітніх. Світова тенденція щодо зміни карального підходу та гуманізації кримінальної політики ставить перед нашою державою низку викликів, які потребують вирішення найближчим часом. Так, ювенальна юстиція в Україні впроваджується на засадах сектору правосуддя, дружнього до дитини. Це є ключовою метою Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх, до складу якої входять представники всіх державних органів, міжнародних організацій та громадських об'єднань. Одним із завдань такої Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх є вдосконалення нормативно-правової бази кримінального законодавства [8]. Таким чином, сьогодні на державному рівні визначено основні пріоритети кримінальної політики щодо неповнолітніх, проголошено запровадження ювенальної юстиції, основною метою якої є забезпечення прав і свобод дитини. Хоча в Україні зроблено певні кроки щодо гуманізації інституту покарання неповнолітніх, цього недостатньо для забезпечення ефективного здійснення ювенальної юстиції. Перед українським законодавцем стоїть важливе питання реформування кримінального законодавства в частині призначення покарання неповнолітнім, що потребує наукового обґрунтування, сучасних теоретичних підходів до проблеми призначення покарання неповнолітнім. В отже, удосконалення інституту покарання неповнолітніх є надзвичайно актуальною темою для кримінально-правової доктрини.

Сьогодні кримінальна відповідальність неповнолітніх та практика призначення їм покарання реалізується через застосування основних положень кримінально-правової політики України у цій сфері, яка формується на основі особливого підходу до реалізації кримінальної відповідальності цієї категорії правопорушників. Так, аналіз сучасного стану національної та світової кримінальної політики свідчить, що її визначальною рисою є гуманізація кримінально-правової репресії. Зокрема, чинне кримінальне законодавство передбачає певні особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Однак перелік покарань, що застосовуються до неповнолітніх, порівняно з повнолітніми особами, на сьогодні є суттєво обмеженим.

Так, відповідно до ст. 98 ККУ [9], до неповнолітніх як основні покарання можуть бути застосовані лише штраф, громадські роботи, арешт та позбавлення волі на певний строк, а як додаткові покарання – штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Відповідно до ч. 1 ст. 99 Кримінального кодексу України [9], штраф застосовується лише до неповнолітніх, які мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернено стягнення. Однак наразі кількість неповнолітніх осіб, які офіційно мають самостійний дохід та власні кошти, дуже мало, тому, на нашу думку, цей вид покарання не є ефективним і застосовується дуже рідко. Наприклад, за статистичними даними [10] у 2016 році цей вид покарання було застосовано до 316 засуджених

неповнолітніх, що становить 9% від загальної кількості покарань. Такі види покарань, як громадські роботи та виправні роботи, також були значно пом'якшені. Відповідно до статті 100 ККУ, ці види покарань можуть бути призначені лише неповнолітнім особам у віці від 16 до 18 років. У 2016 році виправні роботи взагалі не призначалися, а частка громадських робіт становила 8,2%. Арешт, відповідно до ст. 101 ККУ, полягає в триманні неповнолітнього в умовах ізоляції у спеціально пристосованих для цього установах і може бути призначений лише неповнолітнім, які досягли на момент винесення вироку шістнадцятирічного віку [10].

Відповідно законодавства України, позбавлення волі за ч. 2 ст. 102 ККУ не може бути призначене неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості. Іншими словами, якщо неповнолітній у віці чотирнадцяти років, який не має самостійного доходу, вчинив крадіжку, законодавець пропонує призначити покарання у вигляді позбавлення волі на строк від шести місяців до десяти років. За винятком випадків вчинення особливо тяжких злочинів, поєднаних з умисним позбавленням життя людини.

Таким чином, слід визнати, що перелік видів покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітнього, є дуже обмеженим, що не відповідає положенням Мінімальних стандартних правил ООН [11], оскільки відповідно до п. 5.1 Пекінських правил, заходи впливу на неповнолітніх повинні визначатися з урахуванням не тільки тяжкості вчиненого злочину, але й особистості підлітків. Особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне і достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів.

Практика доводить, що в середньому біологічна, психологічна та соціальна незрілість неповнолітніх визначає їхню поведінку. Так, неповнолітні легко піддаються впливу дорослих та однолітків, характеризуються підвищеною збудливістю, неврівноваженістю тощо. Тому держава гнучко реагує на такі вікові особливості та встановлює спеціальні правила кримінально-правового впливу на таких осіб. Варто зазначити, що принципи врахування біосоціальних та психофізіологічних особливостей неповнолітніх у законодавстві та практиці є основоположним для інституту покарання неповнолітніх. Серед інших принципів інституту покарання – принцип пропорційності; неприпустимість/заборона застосування до неповнолітніх найсуворіших видів покарань; застосування позбавлення волі лише як крайній захід і на якомога коротший строк; широке застосування соціально спрямованих заходів тощо [6].

Ці принципи впливають з міжнародних стандартів захисту прав і свобод неповнолітніх. Крім того, на етапі винесення вироку можна додати принцип забезпечення найкращих інтересів дитини. Специфіка цього принципу закріплена в пункті 10 Зауваження загального порядку № 10 (2007) Комітету ООН з прав дитини «Права дітей в системі правосуддя щодо неповнолітніх». Прикладом забезпечення інтересів дітей є практика, коли традиційні цілі кримінального правосуддя, такі як покарання, поступаються місцем реабілітаційним та відновлювальним цілям правосуддя у справах дітей-правопорушників [11].

Відповідно до п. 10 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» від 16 квітня 2004 року № 5 [12], при призначенні покарання неповнолітнім, суди повинні неухильно додержуватися принципів законності, справедливості, обґрунтованості та індивідуалізації покарання. При цьому варто врахувати, що основною метою покарання такого засудженого є не лише його виправлення, але й виховання, соціальна реабілітація тощо.

На даний момент в Україні більшість покарань, передбачених для неповнолітніх, мають декларативний харак-

тер і не можуть бути застосовані на практиці. Наприклад, проблематичним є питання накладення штрафів на неповнолітніх. Як додатковий вид покарання, штраф передбачений у кумулятивних санкціях за злочини, вчинені спеціальним суб'єктом, тому призначити штраф як додатковий вид покарання неповнолітнім практично неможливо. Крім того, існують труднощі із застосуванням таких видів покарань, як громадські роботи та виправні роботи. Так, відповідно до положень КПК України, вони можуть бути застосовані до неповнолітніх віком від 16 до 18 років. Виходячи з цього, перелік видів покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх віком 14–15 років, є меншим, тому фактично до них можуть бути застосовані навіть більш суворі види покарань [3].

У листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.01.2017 «Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх» [3] зазначено, що суд постановляє обвинувальний вирок без призначення покарання, якщо санкція статті (частини статті) Кримінального кодексу, за якою кваліфікується діяння неповнолітнього, передбачає лише такі види покарання, які не можуть бути застосовані до нього. Безумовно, це негативно впливає на процес запобігання кримінальним правопорушенням. У таких випадках виникає ситуація безкарності, коли за вчинене винне діяння до особи не було застосовано відповідних заходів кримінально-правового характеру, що в подальшому може призвести до вчинення нового кримінального правопорушення. При цьому не досягається мета кримінально-правових заходів, яка має бути необхідною і достатньою для виправлення, виховання особи та запобігання вчиненню нових суспільно небезпечних правопорушень.

Вище наведені аргументи говорять про те, що в Україні система покарань для неповнолітніх осіб потребує вдосконалення. Науковці звертали увагу на цю проблему і пропонували різні шляхи її вирішення. Так, у науці кримінального права неодноразово підкреслювалося, що особи віком 14–16 років перебувають у гіршому становищі, порівняно з неповнолітніми віком 16–18 років і дорослими [1; 5; 12]. Окрема група дослідників взагалі пропонує розширити види покарань, які можуть бути призначені неповнолітнім. Зокрема, В. М. Бурдін [2] пропонує дев'ять видів покарань, з яких лише два пов'язані з ізоляцією. У цьому контексті доцільно звернутися до проекту Кримінального кодексу України, який розробляється робочою групою з питань розвитку кримінального законодавства (Указ Президента України № 584/2019 від 07.08.2019 «Доручення Комісії з питань правової реформи»). Слід зазначити, що проект нового ККУ (станом на сьогодні) передбачає складну та розгалужену систему кримінально-правових засобів, а саме: 1) кримінальної відповідальності (покарання, умовне засудження, судимість) та 2) інших кримінально-правових засобів (заходи безпеки, реституція та відшкодування шкоди, конфіскація майна та арешту речей, кримінально-правові засоби щодо юридичної особи). Слід зазначити, що спеціальні покарання для неповнолітніх, не пов'язані з ізоляцією, передбачені кримінальним законодавством більшості європейських країн.

Крім того, закордонні вчені європейських країн прийшли до єдиної думки, що найбільш ефективним та гуманним законодавством щодо неповнолітніх правопорушників є законодавство Німеччини [13; 14]. У цій країні питання кримінальної відповідальності неповнолітніх регулюється не лише Кримінальним кодексом Німеччини, але й Законом про ювенальну юстицію. Якщо звернути увагу на § 5, пп. 1 та 2 цього Закону, то німецький законодавець передбачає застосування до неповнолітніх наступних санкцій: виховні заходи, виправні заходи та покарання для неповнолітніх. Однак порівнюючи судову практику Німеччини та України, можна зазначити, що вітчизняна судова система більше застосовує покарання, на відміну

від Німеччини, яка проводить з неповнолітніми виховні заходи. Відповідно до Закону Німеччини «Про ювенальну юстицію», покарання та примусові заходи застосовуються лише тоді, коли виховні заходи є недостатніми. Основною метою застосування виховних заходів до неповнолітнього є перевиховання правопорушника, а не його покарання. Основоположним принципом німецького кримінального права щодо неповнолітніх є виховна ідея про те, що основною метою кримінально-правових заходів, які застосовуються до неповнолітніх, є спеціальна (індивідуальна) превенція. Метою такого виховного впливу є утримання неповнолітніх від вчинення злочину в майбутньому. Так, у цій країні існують курси соціального навчання, які передбачають і дають можливість неповнолітнім реабілітуватися та переоцінити свою поведінку в цілому. У Німеччині арешт застосовується як останній виправний захід лише тоді, коли виховні заходи є недостатніми. А у Хорватії, наприклад, неповнолітні поділяються на дві групи: молодші неповнолітні (14–16 років) і старші неповнолітні (16–18 років і молодші).

Так, висте зазначене, можна побачити з німецької судової практики. Мова йде про 15-річного підлітка, якого притягнули до відповідальності за розкрадання. Згідно з Кримінальним кодексом Німеччини (§242), таке правопорушення карається позбавленням волі на строк до 5 років або штрафом. Однак за клопотанням адвоката, відповідно до §45 Закону «Про ювенальну юстицію», замість санкцій, передбачених кримінальним кодексом, кримінальну справу було направлено до суду для застосування виховних заходів. У цій ситуації суд провів виховну бесіду з правопорушником і виніс попередження, зазначивши, що кримінальна відповідальність може настати в разі повторного вчинення злочинних дій [14]. Відповідно до §13 абз. 2 Закону Німеччини «Про ювенальну юстицію», перелік примусових заходів включає: 1) попередження; 2) вказівки, що накладають на правопорушника певні зобов'язання; 3) арешт [13].

Можна зробити висновок, що законодавство Німеччини створює більше можливостей для застосування виховних заходів до неповнолітніх, ніж для застосування покарання до правопорушників. Доречною є також думка судді у справах неповнолітніх Едвіна Пютца, який вважає, що Закон про ювенальну юстицію сприяє вихованню неповнолітніх правопорушників, а не застосуванню до них покарання. Одним з перших заходів виправлення рекомендаційного або превентивного характеру є догана від суду. Суд попереджає особу про те, якщо неповнолітній знову вчинить злочин, то до нього буде застосовано більш суворе покарання. Таким чином, кримінально-виконавча система Республіки Хорватія передбачає низку виправних заходів, які передбачають гуманістичне поступове збільшення виправних заходів. Відповідно до Кримінального кодексу Польщі, існує низка заходів виховного впливу на неповнолітніх, які застосовуються сімейними судами: догана; особливий нагляд за дитиною з боку батьків, участь у тренінгах. А законодавство України має імплементувати європейський досвід.

Висновки. Таким чином, ми можемо зробити висновки, що відповідно до законодавства України вікові особливості неповнолітніх осіб та специфіка вчинюваних ними злочинів свідчать про необхідність розробки заходів покарання, які переносять акцент з каральних на виховні та превентивні аспекти. Низька ефективність позбавлення волі сприяє уникненню цього виду покарання щодо неповнолітніх. Отже, вважаємо за доцільне, погодитися з позицією вчених, які пропонують доповнити норми Кримінального кодексу України новими покараннями, які були б розраховані лише на неповнолітніх правопорушників. Можливо, доцільно сформулювати навіть окрему систему покарань з акцентом на модернізовані та новітні виховні заходи, які, насамперед, впливатимуть на внутрішнє ставлення неповнолітніх до вчинюваних ними злочинів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богатирьов І. Методологія впровадження кримінальних покарань, альтернативних позбавленню волі. *Право України*. 2004. № 7. С. 20–23.
2. Бурдін В. М. Добровільна відмова та її кримінально-правове значення. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «юридична»*. 2013. № 4. С. 215–229. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2013_4_27 (дата звернення: 27.10.2023).
3. Гончар Т. О. Основні проблеми побудови системи покарань щодо неповнолітніх. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Харків : Право. 2011. С. 219–223.
4. Казначеева Д. В. Особливості застосування певних видів покарань щодо неповнолітніх за кримінальним законодавством України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 5. С. 54–60. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/2864c2a2-8655-4dec-a163-e9f44de48734> (дата звернення: 11.10.2023).
5. Томашівський П., Кушпін В. Зарубіжний досвід звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». 2021. № 3 (31). С. 279–283. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubizhnyi-dosvid-zviltennya-nepovnolitnih-vid-kriminalnoyi-vidpovidalnosti-ta-pokarannya-iz-zastosuvannya-primusovih-zahodiv-vihovnoho-kharakteru> (дата звернення: 13.10.2023).
6. Назимко Є. С. Теоретико-прикладні засади становлення та розвитку інституту покарання неповнолітніх у кримінальному праві України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Єгор Сергійович Назимко; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 36 с.
7. Klietsova N., Kotviakovskiy Y., Melnyk Y., Soldatkin S., Udovenko R., Gurkovskiy V. International socio-legal approaches to human resources management in conditions of digitalization. *Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research*. 2023. № 13 (02), XXXV, P. 144-150 URL: <https://doi.org/10.33543/j.130235.144150> (Last accessed: 19.10.2023).
8. Положення про Міжвідомчу координаційну раду з питань правосуддя щодо неповнолітніх : затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 24.05.2017 № 357. URL: <https://minjust.gov.ua/incsojj> (дата звернення: 19.10.2023).
9. Кримінальний Кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. 2341-III. Остання редакція 05.10.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 25.10.2023).
10. Стан здійснення судочинства в Україні у 2016 році: статистичний збірник Верховного Суду України / *Верховний Суд України*: статистичні дані Державної судової адміністрації України, вищих спеціалізованих судів, Верховного Суду України. № 19-7/ст 23.02.2016 р. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/06eaa6c32d8de08ac22580e400490afc/\\$FILE/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%202016.pdf](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/06eaa6c32d8de08ac22580e400490afc/$FILE/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%202016.pdf) (дата звернення: 18.10.2023).
11. Права дітей у системі юстиції щодо дітей: Зауваження загального порядку № 10 (2007) Комітету ООН з прав дитини. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/KR181027?q=%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D0%B8&bl=> (дата звернення: 19.10.2023).
12. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 року. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04#Text> (дата звернення: 20.10.2023).
13. What criminal law enforcement procedures are applied to children in Germany? Consortium for Street Children. 2019. URL: <https://www.streetchildren.org/legal-atlas/map/germany/additional-information/what-criminal-law-enforcement-procedures-are-applied-to-children-in-germany/> (Last accessed: 10.10.2023).
14. Minimum Age of Criminal Responsibility (MACR) –Comparative Analysis International Profile – Germany. *Centre for Youth and Criminal Justice*. March 2016. URL: <https://cycj.org.uk/wp-content/uploads/2016/03/MACR-International-Profile-Germany.pdf> (Last accessed: 18.10.2023).